

EMIL DRAGŮŇ

Otázka o podstate priestoru a času sa v európskom filozofickom myslení nastolila v antickej filozofii a od nej kontinuálne prechádza ako imanentná problematika v celom ďalšom filozofickom myslení, nevynímajúc súčasné. Vzhľadom na povahu bytia a charakter poznania je táto otázka otvorená pre nové a nové riešenia budúceho poznania. Túto otvorenosť (a nielen ju) vo filozofickom pláne treba úplne akceptovať a invecne anticipovať. Predovšetkým z dôvodov, že filozofické poznanie skutočnosti v nijakom prípade nesmie nadhistoricky absolutizovať dosiahnutú filozofickú koncepciu skutočnosti, ak chce byť adekvátne. Každá filozofická koncepcia skutočnosti je adekvátna tým, že svoju adekvátnosť vedome priestorovo a časovo relativizuje. Jedine za tohto predpokladu sa dá aspoň v zásade eliminovať nežiadúci apriorizmus voči procesu poznania. A tak filozofickú koncepciu skutočnosti možno považovať za snahu o korešpondenciu podstatnej konceptuálno-teoretickej štruktúry (ktorá je produktom procesu poznania) so štruktúrou skutočnosti.¹ Materiálna skutočnosť ako imanentne dynamická je v ustavičnom vývinovom procese. Poznávanie podstaty skutočnosti je teda takisto proces. Korešpondencia uvedených podstatne súvisiacich procesov (poznania a skutočnosti) je relatívna a závisí od kvality a intenzity spojenia rozumu a reality. Toto spojenie je obmedzené okrem iného predovšetkým historicko-prakticky.² To znamená, že existuje zaradenosť konkrétneho poznania (postup poznania) v špecifickej lokalizácii v rámci nekonečného bytia. Napriek zásadnej poznateľnosti reality nie je možné túto uvedenú, neustále aktuálnu obmedzenosť poznania prekonať. Postup poznania sa ustavične realizuje zmocňovaním sa nekonečne mnohodomenzionálnej skutočnosti obmedzenými prostriedkami.

Na základe uvedeného ukážeme teraz v krátkosti niektoré základné koncepcie priestoru a času v dejinách ľudstva.

a) *Archaistické³ chápanie priestoru a času.* V súvislostiach historického vývinu poznania skutočnosti toto chápanie priestoru a času vychádza predovšetkým z naivnorealistických prístupov ku skutočnosti so silným akcentom na ich mytologickú nadstavbu. Je charakterizované predstavou o priestore a čase ako personifikovanom a personifikujúcom bytí s vlastnosťami priestoru a času. Priestor a čas⁴ (avšak predovšetkým čas) sa v tomto chápaní zúčastňuje na bytí každej individuálnej časti, jednotlivých skutočností. Rozhľadnosť a plynutie, fundamentálne črty tohto chápania priestoru a času, majú totálny charakter, platí ich spoluúčast na každom bytí. Takto chápaný priestor a čas vo svojej

¹ HRUŠOVSKÝ, I.: Bytie a podstata, *Filozofia*, č. 1, 1968, s. 79; WHITEHEAD, A. N.: *Matematika a dobro*, Praha 1970, s. 18.

² COUFAL, J.: *Kauzalita a protirečenie*, *Otázky marxistickej filozofie*, č. 6, 1965, s. 588.

³ BUNGE, M.: *Prostanstvo i vremia v sovremennoj nauke*, *Voprosy filosofii*, č. 7, 1970.

⁴ Tamže, s. 81.

personifikovanej forme však principiálne nemôže a nemohol byť prísne špecifikovaný.

Toto chápanie priestoru a času nemožno pripisovať len určitým historickým rovinám ľudského poznania, ktoré korešpondujú predovšetkým s naivným a vedome nerefektovaným bytím človeka. Nemožno ich pripisovať len tej epoche, keď sa do veľkej miery prejavujú procesy prekonávania naivno-realistického prístupu ku skutočnosti (hoci nie vo vedome organizovanej činnosti), k racionalistickej nemýtizovanej reflexii skutočnosti. Toto chápanie priestoru a času je možné identifikovať aj na vyšších rovinách kultúrno-historického vývinu človeka, a to ako prvok štruktúry „zdravého rozumu“.

Absolútne stránky tohto chápania priestoru a času možno hľadať práve v odôvodňovaní spoluúčasti priestoru a času na bytí celej skutočnosti. Relatívnosť archaisticky pochopeného priestoru a času (a najmä času) spočíva predovšetkým v prísnej nešpecifikovanosti personifikácie a v istom magickom aspekte tohto chápania priestoru a času.

b) Ďalšiu etapu v chápaní priestoru a času predstavuje *chápanie absolútneho priestoru a času*. Ide o etapu precízneho vyjadrovania a špeciálne vedeckého používania tohto chápania priestoru a času predovšetkým v Newtonovom teoretickom systéme a v jeho metafyzike. Toto chápanie priestoru a času odvodzuje svoju genealógiu už zo staroveku. Najmä starí grécki atomisti stoja uznávaním prázdna a plna (nebytia a bytia), úsilím prekonať eleátsku ontológiu na začiatku chápania priestoru oddeleného od hmoty. V historických súvislostiach možno do tejto línie chápania priestoru a času zahrnúť okrem iných Gesendiho, Moreho, Galilea, cambridgeských platonikov. V syntetickej podobe vyúsťuje toto chápanie priestoru a času v Newtonovom teoretickom systéme. Niektorí autori vidia v tomto chápaní priestoru a času zachovávanie určitých črt archaického chápania priestoru a času, hoci priestor a čas u Newtona a v jeho racionálno-teoretickom obraze sveta sa stáva konceptuálnym elementom opisujúcim skutočnosť. Tento konceptuálny element opisu sveta je však v uvedenej teoretickej štruktúre systémovo nezávislým bytím vzhľadom na hmotné objekty. A v predstavách Newtona a ďalších sa priestor a čas čiastočne personifikuje ako sensorium najvyššej bytosti — boha. V tomto chápaní priestoru a času je však priestor aj čas precízne špecifikovaný a je „nepripustná“ predstava možnosti magicky ich ovládať. Je teda možné súhlasiť s uvedeným názorom⁵ a konštatovať, že v Newtonovom chápaní priestoru a času črty archaického chápania priestoru a času nadobúdajú nový charakter.

Táto koncepcia absolútneho priestoru a absolútneho času je jedným zo základných pilierov Newtonovho filozofického obrazu sveta. Skutočnosť v ňom chápe ako vnútorne podstatne rozdelenú na dve sféry zásadne indiferentné. Priestor a čas existuje vo svojej čistej forme,⁶ vo svojom čistom bytí, ináč

⁵ Tamže.

⁶ KRÁL, M.: Substanční a nesubstanční myšlení ve vědě, Přehled 1967, s. 42; COUFAL, J.: Poznámky k výstavbe pojmu kauzality, Otázky marxistickej filozofie, č. 5, 1964, s. 450; Polemika G. Leibniza i S. Klarka, Leningradska univ. 1960, s. 61, 64, 103; ASKIN, J. F.: Problemi vremení, Moskva 1966, s. 22.

ako hypostazovanie Euklidovho geometrického priestoru a absolútne rovnomerného plynutia. Možno ich považovať vždy za sebe podobné a nemenné. Takto ontologizovaný priestor a čas možno považovať za polia aktuálnej sebatotožnosti v nedynamickej reprezentácii.

Avšak na druhej strane v tejto koncepcii skutočnosti vedie vzájomná oddeliteľnosť priestoru a času od hmoty a naopak bez pripustenia nejakej ich fundamentálnej závislosti⁷ k paradoxom.

Hmotné veci, diferencované materiálne bytie, existuje ako rozľahlé a ako bytie, ktoré existuje, trvá. Toto bytie existuje a môže existovať mimo priestoru a času. Pritom práve uvedené vlastnosti takto diferencovaného bytia sú priestorové a časové vlastnosti. Tieto vlastnosti sa pripisujú fenoménu, ktoré existujú absolútne nezávisle od nich, od diferencovanej hmoty vôbec. Možno tvrdiť, že práve priestor, čas a hmota sú fenomény navzájom indiferentné. Ak sa však nejaká závislosť pripustí, tak je to vzhľadom na povahu nekonečne sebestačného poľa a rovnomerného plynutia času závislosť jednostranná, priestor a čas sa stávajú podmienkou existencie diferencovaného bytia.

Obdobná situácia bifurkácie skutočnosti na priestor ako prázdny priestor a fundamentálnu podmienku existencie pohybu atómov vznikla u starých atomistov. Z kontrapozície týchto dvoch princípov — bytia a nebytia — vyplýva, že sú vzájomné komplementárne. Na bytí atómov, skutočného bytia sa prázdno — nebytie, priestor — nezúčastňuje. Atómy účasťou nebytia na svojej existencii by sa negovali. Preto na formovaní vlastností atómov sa prázdno nezúčastňuje, iba je podmienkou pohybu atómov a ich konglomerátov. Na diferenciaciu atómov zavádzajú niektorí atomisti peráta, prípadne nejaké iné diferenciačné faktory.

V Newtonovom chápaní nedochádza až k tejto absolutizácii, lebo predsa absolútny priestor a čas u Newtona je médiom medzi transcendentným bytím a reálnym bytím.⁸ Prejavuje sa to v onom absolútnom metrizovaní diferencovanej skutočnosti. Absolútny priestor a čas v tomto zmysle sa stáva neodmysliteľnou podmienkou, arénou udalostí reálneho, materiálneho bytia. Možno sa domnievať, že smer úmyslov Newton orientoval na absolútne rozdelenie skutočnosti na priestor, čas a hmotu. Možno to odvodzovať z Newtonovho redukcionizmu. Vo svojom špeciálnovedeckom opise skutočnosti formuluje podstatné zákony pohybu pre útvary, ktoré nazýva hmotné body.⁹ Teda zavádza entity abstrahované z diferencovaného bytia, ktoré nemožno charakterizovať v rámci kvantitatívnych priestorových a časových určení. Tieto útvary stáčia na precízne usporiadanie a motivovanie štruktúry sveta a jeho pohybu. Z týchto aspektov opisu bytia možno hovoriť o spomínanom rozdelení skutočnosti. Povaha bytia si potom „vyžaduje“ zvláštnu koincidenciu materiálnej dimenzie existencie, priestoru a času v určenosti diferencovaných častí skutočnosti.

⁷ MOLČANOV, J. B.: Vremia v klasičeskej i relativistickej fyzike, Moskva 1969, s. 5, 8.

⁸ Polemika G. Lejbniža i S. Klarka, Leningradská univ. 1966, s. 51, 61. PATOČKA, J.: Aristoteles, jeho předchůdci a dedičové, NČSAV, Praha 1964, s. 248. MOSTEPANENKO, A. M.—MOSTEPANENKO, M. B.: Četyrechmernost prostranstva i vremeni, Moskva—Leninograd 1966, s. 21.

⁹ Filosofskije problemi jestestvoznaniija, Moskovskij universitet, 1967, s. 133.

Možno však úplne súhlasiť s názormi považujúcimi Newtonovo chápanie priestoru a času ako absolútnych entít za veľmi dôležité kategórie, ktoré majú v jeho metafyzickom systéme významnú úlohu. Absolútny priestor v jeho chápaní predstavuje jednu možnosť, stupeň na prechode k úplne nezávislému princípu. Tento princíp v jeho mechanisticko-metafyzickom chápaní skutočnosti predstavoval vrchol a súčasne základ celého tohto obrazu sveta. Teda, inak povedané, absolútny priestor a čas predstavuje u Newtona prechod k vyššiemu a nezávislému, výlučne nezávislému bytiu, ktoré je dominantne onticky seba-centrované. Možným javovým výrazom, obrazom tohto bytia je práve absolútny priestor a čas ako štruktúra, ktorá je v základe poriadku koexistencie a sukcesivity materiálnych vecí. Avšak veľmi dôležité miesto malo chápanie absolútneho priestoru a času v Newtonovom špeciálnovedeckom systéme sveta (Newtonova mechanika), ktorý je relatívne adekvátny. Tento obraz sveta je celkom závislý od uvedeného chápania priestoru a času.¹⁰

c) *Relačné chápanie priestoru a času.* Toto chápanie priestoru a času prekonáva spomínané rozdelenie skutočnosti na priestor a čas a diferencované materiálne bytie. Precízne postihnutie vzťahu relačného priestoru, času a masy je obsiahnuté v relativistickej teórii.

Závislosť vlastností polí koexistencie a sukcesie od vlastností, foriem a hustoty látky je vlastne východisko k uznaniu dynamickej skutočnosti. Skutočnosti, ktorej diferencované súčasti prekračujú horizont svojho bytia, svojej individualizácie s aktívnou účasťou na bytí iných zložiek skutočnosti. Tu sa zároveň v rovine filozofickej reflexie maximálne zdôrazňuje, že relačný priestor a čas je formou existencie hmoty. Pri chápaní absolútneho priestoru a času (a v histórii každé chápanie, ktoré je tomuto veľmi blízke) zdôrazňuje sa predovšetkým fakt, že priestor a čas je podmienkou existencie hmoty.

d) Precíznejšia analýza problematiky priestoru a času viedla viacerých filozofov k úvahám o podstate priestoru a času ako formy a podmienky existencie hmoty. Veľmi sympatické riešenie je riešenie sovietskeho filozofa A. M. Mostepanenko.¹¹ Priestor a čas sú aj formou aj podmienkou existencie hmoty, sú v dialektickej jednote. Túto orientáciu, ktorá sa ukazuje plnšie v dialekticko-materialistických intenciách, možno kladne hodnotiť a prijímať. Týmto prístupom a riešením danej problematiky sa prekonáva rámec jednostrannej intelektuálnej väzby medzi špeciálnovedeckou reflexiou relativnosti (alebo absolútnosti) priestoru a času a filozofickou reflexiou priestoru a času v rôznych filozofických systémoch. Do akej miery spadá do tejto jednostrannej sféry aj dialektický materializmus a predovšetkým jeho filozofická tvorba v nedávnom období? Vlastne len vzhľadom na kritiku idealistických metafyzických koncepcií a substancionalistického mechanistického materializmu. Kritikou oboch (z aspektu danej problematiky) a najmä mechanistického materializmu nevyhnutne vyústilo

¹⁰ VAVILOV, S. I.: Izák Newton, Bratislava 1952, s. 103. HARRIS, E. E.: The foundations of metaphysics in the science, London 1965, s. 48. PATOČKA, J.: c. d. s. 249, 210. EINSTEIN, A.: Jak vidím svět, Praha 1966, s. 13.

¹¹ MOSTEPANENKO, A. M.: Problema universalnosti osnovnych svojstv prostranstva i vremeni, Leningrad 1969.

dialektickomaterialistické chápanie priestoru a času do adekvátnejšej formy. Akceptovalo tak široký prúd pozitívno-vedeckého poznávania vlastností priestoru a času. (Súčasne však odmieta tento dosiahnutý stupeň poznania ako svoj výlučný a jediný základ.) A práve preto pokusy riešiť uvedenú problematiku priestoru a času ako jednotu formy a podmienky existencie hmoty — domnievame sa — znamenajú z hľadiska filozofickej reflexie významný krok vzhľadom na intelektuálne zmocnenie sa sveta v špeciálnych vedách, lebo neexistuje výlučne väzba, pozitívno-výlučná väzba na práve toto poznanie sveta. Filozofická tvorba dialektického materializmu, najmä z problematiky uvedených kategórií, nezbavuje sa dostatočne jasne už spomínanej jednostrannosti. Je nepochybné, že k tomu významne prispel rozvoj špeciálnovedného poznania vlastností priestoru a času a najmä relativistickej teórie. Teória relativity vychádza v dejinách poznania z línie relačného chápania priestoru a času a maximálne zdôrazňuje túto stránku priestoru a času. Toto, pravda, neznamená, že neexistujú rôzne pokusy odlišne interpretovať samu relativistickú teóriu. Existujú úsilia, ktoré vedú v rámci relativistickej teórie či už vo fyzikálnej, alebo vo filozofickej rovine (A. D. Alexandrov, A. N. Whitehead...) k zavádzaniu nejakého absolútneho priestorovo-časového pozadia. Vedú teda k objavovaniu absolútnych črt priestorovo-časových charakteristík materiálnych javov, materiálnych systémov, ktoré sa vzťahujú na jednotlivé materiálne javy zložitých materiálnych systémov. Tak sa vlastne nastoľuje problematika absolútnosti a relatívnosti priestoru a času. Aktuálnu požiadavku prekonať jednostranný prístup k tejto problematike v minulosti môže v novom adekvátnejšom postihnúť splniť a splniť iba dialektický materializmus.

Podľa Mostepanenka sa nekonečná diferencovanosť hmoty prejavuje v relatívnosti — v objektívnej existencii úrovni reality. Teda úrovne reality možno považovať za výraz istej prírodnej vnútornej integrácie. V rámci jedinej a jednotnej materiálnej skutočnosti je práve uznanie existencie úrovni reality možným východiskom pre riešenie nastoleného problému. A to aj v Mostepanenkovom prípade. Pravda, ďalšou otázkou je, či a nakoľko sa Mostepanenkovu podarilo na základe tohto prístupu vyriešiť nastolený problém.

Hovoriac o úrovniach reality Mostepanenko uznáva ich podstatnú diferencovanosť. Každá úroveň materiálnej skutočnosti má špeciálne vlastnosti a teda aj odlišné priestorovočasové vlastnosti. Mostepanenko tak pripisuje každej úrovni reality priestorovo-časové vlastnosti navzájom podstatne odlišné, ktoré komplexne nazýva formami priestoru a času. Avšak ďalej, prístupujúc k riešeniu vzťahu relatívnosti a absolútnosti priestoru a času z pozície úrovni reality, autor sa dopúšťa nepresností. Autorovo riešenie je nasledujúce: priestor a čas makroreality je formou existencie mikrojavov a ako taký je podmienkou existencie makrojavov.¹² Podľa Mostepanenka z riešenia tohto problému — Mostepanenko ho nazýva¹³ prvá priestorová a časová antinómia — (priestor a čas je absolútny, priestor a čas je relatívny, alebo inak priestor a čas je podmien-

¹² MESTEPANENKO, A. M.: c. d., s. 91 a 52—53.

¹³ Tamže, s. 38 n.

kou priestoru a čas je formou existencie hmoty) mu vyplýva, že makrojavy v podstatnej miere nemôžu meniť vlastnosti makropriestoru a makročasu (to preto, lebo sú formou existencie mikroreality) a ak áno, tak najviac len metrické, t. j. nepodstatné vlastnosti priestoru a času. Inak vo všeobecnosti platí: Ak máme n úrovní ($n = 1, 2, 3 \dots k$), k je konečné číslo, potom možno úrovne označiť $U_1, U_2 \dots U_k$, priestor a čas U_1 je podmienkou existencie javov úrovne U_1 a priestor a čas U_2 je podmienkou existencie javov úrovne $U_2 \dots$ pre všetky úrovne reality. Naopak, uvažujúc o priestore a čase ako o forme materiálnych javov, platí: priestor a čas úrovne U_k je formou materiálnych javov úrovne U_{k-1} a priestor a čas úrovne U_{k-1} je formou existencie javov úrovne $U_{k-2} \dots$ pre všetky úrovne.

V stručnosti uvedené riešenie relativnosti a absolútnosti priestoru a času, ako sme už uviedli, vedie k pochybnostiam o jeho precíznosti. Mostepanenko rieši prvú priestorovo-časovú antinómiu, ináč problém všeobecne závažný, faktický len pre makrorealitu (odvolávajúc sa na mikrorealitu), a vôbec nie už vzhľadom na všetky tri úrovne reality doteraz identifikované a autorom uznávané. Mostepanenko uznáva existenciu priestorovo-časových foriem mikroreality, makroreality a megareality, avšak pre všetky uvedené úrovne riešenie problému neuvádza. Už z tohto aspektu akoby sa anticipovali podstatné ťažkosti a problém sa rieši ad hoc. Predovšetkým je neprecízované riešenie pre počet úrovní vo všeobecnosti.

Ak pripustíme konečný počet úrovní reality, dochádzame k úrovni určitej fundamentálnej povahy, k istej elementárnej, principiálnej úrovni, predovšetkým pokiaľ ide o riešenie priestoru a času ako formy existencie hmoty. A tak priestor a čas principiálnej, základnej úrovne je podmienkou existencie jej prvkov, ale neexistuje už nijaká hlbšia úroveň, vzhľadom na ktorú by sme mohli považovať priestor a čas tejto úrovne za formu existencie materiálnych javov. A tak by bolo treba uzavrieť, že táto fundamentálna úroveň má priestor i čas a vlastnosti priestoru a času, ktorými je aj formou aj podmienkou existencie materiálnych javov danej úrovne. Avšak z akého dôvodu možno urobiť takýto záver pre túto úroveň reality a nie pre všetky úrovne, pre každú úroveň reality? Ak sa uvažuje o nekonečnom počte úrovní reality bez precíznejšieho (Mostepanenkovo) riešenia, aplikujúc (v jeho práci) uvedený mechanizmus názoru a vysvetľovania relativnosti a absolútnosti priestoru a času z hľadiska úrovní reality, dospieva sa k nedialektickému chápaniu nekonečna.

Uvedené ťažkosti, ku ktorým vedie Mostepanenkovo riešenie, je možné pripísať jeho nedostatočnej analýze pojmu úroveň reality. A to napriek tomu, že pojem úrovne reality má v jeho riešení problému vzťah absolútnosti a relativnosti priestoru a času centrálnu úlohu. Možno sa domnievať, že keby bol Mostepanenko dôsledne analyzoval a riešil uvedené ťažkosti, bol by oveľa precíznejšie vyriešil aj hlavný problém, ktorému venuje v danej práci pozornosť. (Bol by vo všeobecnosti presnejšie vysvetlil problém univerzálnosti vlastností priestoru a času.)

Pri kritike Mostepanenkovo riešenia vychádzame z práce o teórii úrovní

a objektívnej reality.¹⁴ Teraz na základe uvedeného a na doplnenie uvedenej práce sa budeme v zásade zaoberať problémom priestoru a času, lebo tento problém sa v nej neriešil.

Predovšetkým treba konštatovať, že z uznania úrovni reality vyplýva, že každá úroveň reality má špeciálne vlastnosti priestorových a časových charakteristík hmotných javov a procesov. Táto špecifickosť sa týka takisto topologických vlastností, ako aj metrických vlastností priestoru a času.

Z teórie úrovni vyplýva vo všeobecnosti (ako sme už ukázali) okrem iného odmietnutie predovšetkým dvoch základných jednostranností. Najmä uznanie nejakej materiálnej substancie, ktorej základnými javovými stránkami by boli všetky jednotliviny skutočnosti. Súčasne s týmto odmietnutím devalvovaného ontického bytia jednotlivín v prospech pravého bytia materiálnej — alebo duchovnej — substancie odmieta sa aj druhá jednostranná koncepcia skutočnosti, vylučujúca absolútne sebestačné individuálne pravé bytie v jednotlivinách. Teda odmieta sa uznanie ontológie absolútne sebestačných jednotlivín, komplexov jednotlivín — úrovni reality.

Ak hovoríme o materiálnom bytí, tak vždy ide o materiálne jednotliviny, teda nekonečne diferencovanú materiálnu skutočnosť. Vychádzajúc z uvedených záverov vyplývajúcich z teórie úrovni, nie je principiálne neodmysliteľným spôsobom existencie jednotlivín ich vnútorne výlučná sebatotožnosť a teda sebestačnosť, ale zmena jednotlivín, ich vzájomné pôsobenie. Nejde tu o zmenu „len“ javových fenomenalistických určeností jednotlivín, ale o zmeny vyplývajúce z riešenia vnútorných podstatných protirečení jednotliviny, každej jednotliviny, a aj z riešenia protirečenia každej jednotliviny a materiálneho pozadia každej jednotliviny. Teda takéto chápanie jednotliviny a materiálneho bytia vylučuje spomínané a nežiadúce jednostrannosti.

Materiálnu skutočnosť možno teda považovať za gigantický jednotný a jediný materiálny ontotvorný proces nekonečne diferencovanej hmoty. Odmietajúc rôzne substancializácie a mytizácie ako prvé základy tohto bytia, toto materialistické chápanie vychádza z bytia jednotlivín, ktoré v neustálom vnútornom pohybe konštituuje svoje špecifické bytie, existenciu. Tento imanentný, intímny a konštitutívny pohyb je daný tým, že jednotlivina je jednotlivinou vo svete jednotlivín, spojená s pôsobením tohto svojho okolia (t. j. nekonečného systému jednotlivín), prostredia jednotliviny. Tento konštitutívny proces podstatným spôsobom akceptuje, „interiorizuje“ materiálne pôsobenie svojho materiálneho, to znamená jedine možného, pozadia, prostredia. Toto materiálne pôsobenie nemôže jednotlivina absolútne negovať. Uskutočnenie takejto negácie by bola vlastne negácia jej bytia. Bola by nepodmienená, neurčená, bola by prázdnotou, ničotou v „materiálnom bytí“. Rozširiac tento záver pre každú jednotlivinu, dostávame fakticky „bytie ničoty“.

Pravda, v ontológii úrovni skutočnosti, nie je možné pripustiť iba túto jednosmernosť, t. j. konštitutívny proces jednotliviny a interiorizácie materiálneho pôsobenia pozadia na jednotlivinu. Takéto stanovisko by mohlo viesť

¹⁴ DRAGŮŇ, E.: Teória úrovni a objektívna realita, Filozofia, č. 1, 1971.

vo všeobecnosti až k ontológii pravého bytia, ktoré sa prostredníctvom neustálej mnohorozmernej emanácie interiorizuje, teda zúčastňuje, podmieňuje, určuje bytie každej jednotliviny. Existuje aj proces pôsobenia jednotliviny na bytie pozadia. Vo všeobecnosti teda existuje komplex vzájomného materiálneho pôsobenia, ktoré možno nazvať ontotvorným procesom, konkrétnou totalitou, slovom bytím. Existujú teda nejaké dve sféry v ustavičnej dialektickej jednote — jednotlivina a jej pozadie v nekonečnej rôznorodosti, v konkrétnych prezentáciách. Teda v tomto spočíva uznanie špecifickosti a aj všeobecnosti materiálneho bytia. Interferenciou oboch uvedených polí (teda procesov podstatného pôsobenia), špecifického a všeobecného, vzniká celá nekonečne diferencovaná materiálna skutočnosť — jednotliviny s ich špecifickými charakteristikami, špecifickými vlastnosťami, komplexy, systémy jednotlivín — úrovně jednotlivín — integrujúcich jednotlivín na základe ich všeobecných vlastností.

Z uvedeného chápania podstaty materiálnej skutočnosti, všetkých jej javov, procesov vyplývajú aj pre jej fundamentálne charakteristiky — priestor a čas — závery o ich vlastnostiach. Z povahy diferencovaného bytia vyplývajú špeciálne vlastnosti priestorových a časových charakteristík jednotlivín, existencia všeobecných priestorových a časových vlastností materiálnej skutočnosti.

Práve charakteristické črty pre rôzne komplexy jednotlivín vedú k uznaniu tvrdenia, že týmto komplexom jednotlivín je možné „priradiť“ charakteristické vlastnosti priestoru a času — formy priestoru a času. Potom hovoríme o forme priestoru a času komplexu jednotlivín mikroreality, makroreality, megareality a podobne. Vo všeobecnosti, vo filozofickom pláne hovoriac o ontotvornom procese neznamená vlastne nič iné než hovoriť o základnom postuláte nesubstancionalistickej materialistickej ontológie. To vlastne znamená hovoriť o pohybe hmoty. Dosiahnuť všestranné postihnutie a plnú konkretizáciu vyžaduje v gnozeologickej rovine adekvátnu väzbu na pozitívno-vedecké poznanie. Všetky pozitívne zistené a v experimentálno-praktickom materializovaní uskutočnené materiálne pôsobenia medzi hmotnými telesami sú najkonkrétnejším prejavom ontotvorného procesu. Zatiaľ špeciálno-pozitívne poznanie nedosiahlo úplný obraz, charakteristiku ontotvorného procesu, a hoci niet principiálnych (v agnostickom zmysle) prekážok pre poznanie skutočnosti, ani nedosiahne takýto obraz. Vzhľadom na daný stupeň poznania je možné hovoriť o tom, že jednotliviny materiálnej skutočnosti vo svojom bytí vytvárajú komplexy materiálnych jednotlivín — úrovně reality, a to bez ohľadu na proces ustavičnej integrácie jednotlivín (od elementárnych jednotlivín cez makrojedinliviny a megajedinliviny) alebo opačný diferenciačný proces.

Ak máme z hľadiska problému podstaty materiálnej skutočnosti hovoriť o otázke chápania priestoru a času, ktorú v uvedenej práci zodpovedal A. M. Mostepanenko — priestor a čas je formou existencie hmoty — domnievame sa, že naše závery neústia do mechanistických záverov. Podľa nášho názoru je možné odstrániť mechanistické črty riešenia daného problému. Vzhľadom na povahu materiálnej jednotliviny a teda aj vzhľadom na vzájomné vzťahy medzi materiálnymi jednotlivinami skutočnosti v rámci ontotvorného procesu je nevyhnutné uznať, že priestorovo-časové vlastnosti sú jednými zo základných

charakteristík jednotlivín materiálnej skutočnosti, a teda vlastne materiálnej skutočnosti vôbec. Priestor a čas sú základnými spôsobmi existencie materiálnych jednotlivín. Avšak súčasne s uznaním pohybu, s uznaním vzájomného materiálneho pôsobenia, teda účasťou iných jednotlivín (a to platí aj o komplexoch jednotlivín — úrovni reality) na bytí a vytváraní bytia tej-ktorej jednotliviny stávajú sa tieto spôsoby bytia (priestor a čas ako formy existencie hmoty) jednotlivín zároveň podmienkou existencie iných jednotlivín a ich spôsobom bytia, t. j. priestorovo-časovými vlastnosťami ako ich formami. Teda je možné tvrdiť, že *existuje* jednotlivina a že jednotlivina je v pohybe. Neexistuje teda niečo, čo nemá priestorovo-časovú formu existencie (alebo ináč „nejaké“ nič), ktoré by sa pohybovalo v priestorovo-časovej podmienke polí iných jednotlivín. Z tohto hľadiska nie je možné pripustiť, uznať Mostepanenkov prístup k riešeniu problematiky: Považovať priestor a čas ako formu a súčasne podmienku materiálnej skutočnosti. V jeho chápaní práve uznanie úrovni reality vedie k mechanistickému riešeniu uvedenej problematiky. Hoci naopak, z uvedeného východiska, ktoré prijíma aj Mostepanenko, z uznania úrovni alebo relatívnej diferencovanosti hmoty sa mechanistickosť riešenia relatívnosti a absolútosti priestoru a času (alebo ináč priestor a čas ako forma i ako podmienka existencie hmoty) dá odstrániť.

Z tohto stanoviska historicky predchádzajúce koncepcie priestoru a času možno charakterizovať vcelku ako neadekvátne. Archaistická koncepcia priestoru a času je javovým, veľmi povrchným chápaním priestoru a času i priestorových a časových charakteristík skutočnosti, avšak z hľadiska rozvoja ľudského poznania v dejinách „nevyhnutný“ stupeň, etapa poznávania materiálnej skutočnosti. Ďalší rozvoj hlbšieho poznávania materiálnej skutočnosti vedie k jednostranným chápaniam priestoru a času, t. j. ku koncepcii absolútneho priestoru a času a relačného chápania priestoru a času. Tieto chápania zdôrazňujú vždy jeden podstatný moment priestoru a času a stávajú sa tak neadekvátnymi. Dialektikomaterialistický prístup k problematike priestoru a času je najvšestrannejší a najadekvátnejší vzhľadom na stupeň poznania skutočnosti špeciálnymi vedami, vzhľadom na poznanie podstaty priestoru a času ako formy i ako podmienky existencie materiálnej skutočnosti.

Okrem uvedeného je možné na základe prijatého riešenia diferencovanosti materiálnej skutočnosti a niektorých aspektov priestoru a času zaoberať sa aj rôznymi inými súčasnými¹⁵ chápaniami priestoru a času.

Vcelku ich možno charakterizovať asi takto: Vedecké poznanie materiálnej skutočnosti postúpilo a neustále postupuje k poznaniu podstatných vlastností materiálnej skutočnosti. Vedecké poznanie postupuje čoraz hlbšie do štruktúry materiálnej skutočnosti. Výsledkom tohto poznávania skutočnosti sú nové, vzhľadom na existujúce poznatky skutočnosti ohromujúce poznatky o podstatných vlastnostiach a procesoch materiálnej skutočnosti. Pojmy a predstavy vytvorené a vytvárané o procesoch makroreality, t. j. tej sféry skutočnosti, ktorú možno nazvať, nie dosť presne, svetom každodennej skúsenosti človeka, nestačia na

¹⁵ Tamže, s. 24, a ďalej Prostranstvo i vremia v sovremennoj fizike, Kijev 1968.

obsiahnutie javov mikroreality a úrovni ešte hlbších, ani na úrovne megareality a podobne. Preto filozofické interpretácie a konzekvencie sú takej povahy, že vôbec vylučujú z uvedených faktov, že neexistuje korešpondencia známych existujúcich poznatkov a novoobjavovaných materiálnych javov i procesov materiálnej skutočnosti. Vylučujú vôbec uvažovanie o všeobecnosti určitých pojmov (a teda o všeobecnosti určitých vlastností jednotlivín materiálnej skutočnosti). A tak v subatómových oblastiach materiálnej skutočnosti sa vzhľadom na to, že sa ich javy a procesy nedajú modelovať v rámci daných poznatkov o priestore a čase . . . , vylučuje sa vôbec uvažovanie, že by tieto procesy existovali v priestore a čase v príčinnej súvislosti, v zákonitosti a podobne.

Záveru uvedeného typu, ak sa týkajú priestoru a času, nazývame eliminačnými teóriami, eliminačnými chápaniami priestoru a času. A to preto, lebo vylučujú možnosť uznania existencie uvedených a vôbec nejakých procesov v priestore a čase a naopak, uznávajú existenciu javov a procesov v priestore a čase, len ak ide o makrorealitu. Dôvody, ktoré vedú k uznaniu eliminačných teórií priestoru a času, sú veľmi odlišné a konkrétne u príslušného autora.¹⁶

Pozitívne jadro eliminačných chápaní priestoru a času má principiálny význam. Predovšetkým predstavujú radikálny postoj k doterajším filozofickým reflexiám skutočnosti, a tak odmietajú možnosti ich absolutizácie. Na druhej strane nie sú eliminačné chápania priestoru a času dostatočne autoreflexívne a ich radikalizmus odmieta aj oprávnené filozofické závery a ich relatívne obmedzenie. Preto marxistická filozofia ako filozofický systém, ktorý najadekvátnejšie postihuje materiálnu skutočnosť, je nezlučiteľná so závermi eliminačných teórií, a teda aj s eliminačným chápaním priestoru a času. A nakoniec aj z faktu uznania teórie úrovni vyplýva podstatné odmietnutie eliminačných teórií priestoru a času. Či už sa berie ohľad na podstatné vlastnosti úrovni skutočnosti, alebo na fakt principiálnej nemožnosti výlučnej oddeliteľnosti úrovni reality, alebo uznanie ontotvorného procesu jednotlivín materiálnej skutočnosti, ktoré sú prvkami úrovni materiálnej skutočnosti, je to v nezmieriteľnom protiklade s uznaním eliminačných teórií priestoru a času.

Teória úrovni so svojimi znakmi a základnými dôsledkami stojí na pevnom a nezmeniteľnom uznaní objektívnosti priestoru a času. Priestor a čas sú fundamentálne, neoddeliteľné, neodmysliteľné určenosti materiálnych javov a procesov skutočnosti. Vzhľadom na nekonečnú rôznorodosť hmoty v diferencovaných formách alebo v integrovaných komplexoch existujú aj rôznorodé priestorové a časové určenosti jednotlivín materiálnej skutočnosti. V gnozeologických aspektoch práve uznanie poznávania, konceptuálneho zdôraznenia aspektov určitej relatívnej priestorovej a časovej určenosti jednotlivín a predovšetkým komplexov jednotlivín materiálnej skutočnosti nemôže viesť a nevedie k uznaniu ontickej obmedzenosti priestorových a časových určeností. Môže byť a v adekvátnej filozofickej reflexii (ktorou je dialektický materializmus) je len stupňom zmocňovania sa vždy hlbšej a hlbšej podstaty skutočnosti. Teda nie odmietanie objektívnosti priestoru a času, ale jeho poznanie v teoreticko-prak-

¹⁶ Tamže, ale najmä Prostranstvo i vremia v sovremennoj fizike, Kijev 1968.

tickom zmysle spoločenského človeka. Dialektikomaterialistická reflexia skutočnosti je najadekvátnejšou v dejinách vôbec. Jej ontológia sa jednoznačne dištancuje od substancionalizmu, a to tým, že

1. adekvátnym riešením spoločenskej problematiky sa odmieta predpoklad uznania existencie pravého bytia;

2. ponecháva svoj systém otvorený skutočne vedeckým poznatkom a filozofickým hodnotám. Tým sa takisto nepripúšťa v skutočnosti prvok s dominantným miestom bez podstatných existenčných súvislostí a podmieneností.

Dominantné miesto v ontológii dialektikomaterialistickej filozofie má koncepcia, princíp vzájomného pôsobenia, inakšie povedané ontotvorný proces. Vzhľadom na nekonečnú diferencovanosť materiálnej skutočnosti aj ontotvorný proces je nekonečne diferencovaný. Avšak hovorí o ontotvornom procese znamená uznať zároveň jeho podstatné aspekty, a to priestor a čas, príčinnosť... a iné kategoriálne určenosti skutočnosti. V nijakom prípade nie je možné tieto dve stránky od seba oddeľovať.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМАТИКИ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ

Эмиль Драгунь

В данной статье автор обращает внимание на проблематику пространства и времени в истории философской мысли. Он приводит архаистическое понимание пространства и времени и указывает на некоторые его моменты — персонификацию и магический характер. Концепция абсолютного пространства и времени в истории подчеркивает прежде всего понимание пространства и времени как условия существования материи. Концепция относительного пространства и времени, наоборот, подчеркивает понимание пространства и времени как формы существования материи. Дialeктико-материалистическое понимание пространства и времени преодолевает односторонности предыдущих пониманий своим пониманием пространства и времени как способа существования, следовательно, как диалектического единства формы и условия существования материи. Автор указывает на опасность возможности подчеркивания лишь некоторых моментов пространства и времени. Одновременно он высказывает возражения против решения проблематики пространства и времени Мостепаненко как единства формы и условия существования материи. Мостепаненко вопреки тому, что он исходит из признания существования уровней реальности, испытывает существенные затруднения при решении этой проблемы. Его решение является недостаточным потому, что это решение относится лишь к макрореальности, а также потому, что вследствие неточного определения понятия „уровень реальности“ из его решения вытекают механистические выводы. Автор стремится позитивно устранить эти затруднения, решая эту проблему. Он коротко рассматривает концепцию пространства и времени, которая отрицает признание пространства и времени для микропроцессов, называет ее элиминационной концепцией пространства и времени. Автор указывает на то, что диалектико-материалистическая концепция пространства и времени и теория уровней реальности отрицают элиминационную концепцию пространства и времени.

Emil Dragúň

The author deals in this paper with the problems of space and time in the history of philosophical thinking. He presents the archaistic conception of space and time and demonstrates some of its moments — personification and the magicality. The conception of absolute space and time in history emphasizes, first of all, the conception of space and time as a precondition of the existence of matter. The conception of relational space and time on the other hand, emphasizes the conception of space and time as a form of existence of matter. The dialectical-materialistic conception surpasses the previous one-sided conceptions by its concept of space and time as a mode of existence, i. e. the dialectical unity of form and precondition of existence of matter. The author points out the danger of a possible emphasizing of only some moments of space and time. At the same time he raises objections against Mostepanenko's solution of the problems of space and time as a unity of form and condition of the existence of matter. Mostepanenko, in spite of the that he starts from the recognition of the existence of the levels of reality, comes to some substantial difficulties in solving this problem. His solution is insufficient because it is a solution only for macro-reality and also because in result of a not precise definition of the notion of level of reality his solution brings about mechanistic conclusions. The author tries to replace positively these difficulties by solving this problem. The author deals briefly with the conception of space and time that refuses the recognition of space and time for micro-processes. He calls it eliminative conception of space and time. He points out that the dialectical-materialistic conception of space and time and the theory of levels of reality refuse eliminative conception of space and time.